

Gönderim Tarihi: 25.01.2023

Kabul Tarihi: 02.06.2023

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E BİR KURUMUN İŞLEYİŞİ: REJİ İDARESİ ŞARTNAMESLERİ (1883-1914)

The Functioning of an Institution from the Ottoman Empire to the Republic:
Specifications for the Administration of the Reji (Tobacco) (1883-1914)

Mustafa DAĞ

Arş. Gör. Dr.; Harran Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
mustafadag@harran.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4571-8115

İbrahim Halil TANIK

Dr. Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ihaliltanik@harran.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1614-3279

Çalışmanın Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Osmanlı Devleti'nde kurumsallaşma yolunda ilerleme kat eden alanlardan birisi borçların yönetimiyle ilgilidir. Devlet hem borçların ödenmesi hem de üretimde iç döngünün sağlanmasına önem göstermiştir. Bu anlamda Duyun-u Umumiye ve tütün işletmeleri önemli bir yer tutmuştur. Reji idaresi olarak karşımıza çıkan tütün işletmeleriyle ilgili 19. yüzyılın sonlarına kadar bir düzenlemenin olmaması aynı zamanda devletin artan borç yükü bir kurumsallaşmayı zorunlu kılmıştır. Devlet, 1883 ve 1914 yıllarında tütün işletmeleriyle ilgili iki şartname hazırlayarak uygulamaya koymuştur. Bu çalışma uygulamaya konan iki şartnameyi konu edinmiştir. Şartnamelerin içerikleri merkeze alınarak hem farklılıkları ve benzerlikleri hem de kamu-özel iş birliği bağlamında uyumu incelenmiştir. Çalışmamızın birincil kaynaklarını devlet arşivleri olmak üzere, diğer telif ve tetkik eserler oluşturmaktadır. İncelememiz sonucunda yaklaşık yarım yüzyıl varlık gösteren reji işletmeleri ve onun işleyişini belirleyen şartnamelerde, şirkete önemli bir ayrıcalık tanındığı tespit edilmiştir. Ayrıca devletin dış borçları ödeme uğruna üretici ve tüketici mağduriyetlerinin yaşandığı, yıllık kâr oranlarının yüksek seviyelere ulaşamadığı diğer bulgular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Tütün, Osmanlı Devleti'nde Tütün İşletmeleri, Reji İdaresi Şartnameleri, Duyun-u Umumiye İdaresi.

Abstract

One of the areas that made progress towards institutionalization in the Ottoman State was related to debt management. The state paid attention both to the payment of debts and to ensuring the internal cycle in production. In this sense, the public and tobacco enterprises occupied an important place. Towards the end of to nineteenth century tobacco enterprises, which came across as the administration of the Regia. At the same time, the lack of regulation until the end of the century and the increasing debt burden of the state required an institutionalization. The state prepared two specifications on tobacco enterprises in 1883 and 1914 and put them into practice. In this study, two specifications that were implemented were discussed. The contents of the specifications were taken into the center and their differences and developments in the context of public-private cooperation were examined. The main sources of our study were the state archives, and other copyrighted and audited works were

used. As a result of our examination, it was determined that the Reji (tobacco) enterprises that have existed for about half a century and the specifications that determine its functioning have been granted an important privilege to the company within the state. In addition, among other findings that producers and consumers problems for the sake of paying off the external debts of the state, annual profit rates have not reached high levels.

Keywords: Tobacco, Tobacco Enterprises in the Ottoman Empire, Regiment Administration Specifications, Duyun-u Umumiye Administration.

1. GİRİŞ

Ekonomik bunalımlar, ülke yönetimlerini farklı uygulamalara mecbur kılar. Bunun bir örneği 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde görülmüştür. Devlet, 1854 yılından itibaren aldığı dış borçlara yönelik ödemeleri 1876 yılında durdurmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmeden sonra alacaklı ülkeler arasında borç ödemelerinin yeniden yapılandırılması amacıyla yapılan görüşmeler 20 Aralık 1881 tarihinde uzlaşmayla neticelenmiştir (Kazgan, 2002, s. 26).

Muharrem Kararnamesiyle birlikte, tütünü de denetimi altına alacak olan Düyün-ı Umûmiyye İdaresi kurulmuştur (Ertürk Keskin & Yaman, 2013, s. 53). Ancak alacaklı devletlerin temsilciliğini yapan kişilerin oluşturduğu yönetim kurulu, tütün gelirlerinde istenilen başarıyı elde edememiştir (Kopra & Yolun, 2012, s.347-348). Muharrem Kararnamesi'nin 9. maddesinde tütün rejisinin kurulmasına dair hükümler yer almaktadır. Bu hükümlerde tütün için ayrı bir şirketin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu gelişme sonrası Fransız vekillerin girişimleriyle, bir anonim şirketinin kurulması yönünde karar alınmıştır. Bu şirketin ortakları Credit Anstalt, Banker Bleichroeder ile Osmanlı Bankası olarak belirlenmiştir (Quataert, 2017, s. 35-37).

İdare komisyonu tarafından hazırlanan şartname Meclis-i Mahsusu tarafından kontrol edilip düzenlendikten sonra 30 yıllık imtiyaz hakkını tanıyan düzenleme (BOA.İ.DH.1295/102149) 14 Mayıs 1883 tarihinde padişah tarafından onaylanmıştır. 29 maddelik şartnameyle Reji Şirketi 1914 yılına kadar idare edilmiştir. 30 yıllık imtiyaz süresinin sona ermesiyle birlikte (BOA.MV.179/32) ikinci şartname 16 Nisan 1914 tarihinde hazırlanarak Reji İdaresi'nin ikinci dönemi başlamıştır (Düstur, Tertip: 2, Cilt: 6, s. 442-491).

İkinci şartnamenin yürürlükte kaldığı dönemde Osmanlı Devleti yıkılmış, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Tekelci ayrıcalıklar tanınan ve yeni dönemde de bir süre yürürlükte kalan Reji Şirketi'nin görevine son verilmesine yönelik ilk girişim 1923 yılında gerçekleşmiştir. Ancak şirket 1925 yılı şubat ayı sonlarında lağvedilmiştir (Yurtoğlu, 2021, s. 174).

Osmanlı'nın son, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde varlık gösteren Reji İdaresi, zengin muhtevasıyla pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bu çalışmanın amacı, 1883 ile 1925 yılları arasında önemli gelir

kalemlerinden biri olan tütünün işletilmesi amacıyla, yabancı sermaye ile kurulan idareye tanınan hak ve yetkilerin neler olduğunu ortaya koyarak, şartnameler çerçevesinde idarenin işleyiş sistemini tespit etmektir. Bu doğrultuda her iki şartnamenin analizi yapıldıktan sonra elde edilen bulguların literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Çalışmada, ilk etapta Muharrem Kararnamesi'nde tütünle ilgili yapılan düzenlemelere belgeler ışığında değinilmiş, Reji İdaresi'nin kuruluş süreci ele alınmıştır. Daha sonra çalışmamızın muhtevasını oluşturan 27 Mayıs 1883 ile 16 Nisan 1914 tarihli şartnamelerde yer alan hükümler birincil kaynaklar kullanılarak analiz edilmiştir. Şartnameler yorumlandıktan sonra, her iki şartname arasında farklılıklar ve benzerliklere vurgular yapılmıştır

2. ŞARTNAMELERDE İDARE, YARGI VE EKONOMİ

Tütün idarelerinin yönetsel çerçevesini oluşturan şartnamelerde, kurumun sağlıklı işleyişini devam ettirebilmek amacıyla hazırlanan maddeler içerisinde ayrı ayrı konulara temas edilmiştir. Böylece kurumun işleyişinde olası problemlere çözümler üretilmiştir. Reji Şirketi'nin kuruluş şartnamesi olarak ve toplam 29 maddeden oluşan metinde, ilgili kurumlar tarafından incelemeler yapıldıktan sonra 14 Mayıs 1883 tarihinde padişah tarafından onaylanmış, 27 Mayıs 1883 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Düster, Tertip: 2, Cilt: 4, s. 332-348).

Türkçe ve Fransızca olarak iki nüsha şeklinde hazırlanan şartname; Maliye Nazırı, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Meclisi Reisi ve Bank-ı Osmani İdare Direktörü Mösyö Deveau tarafından imzalanmıştır (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

16 Nisan 1914 tarihinde hazırlanmış olan ikinci şartname ise 30 yıllık imtiyaz sürecinin sona ermesinden sonra 15 yıllık imtiyaz hakkının tanınmasıyla yürürlüğe girmiştir (Gürdamar, 2019, s. 27). Her iki şartnamenin incelenmesi neticesinde, hükümler dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlardan ilki idari yapıdır. (BOA.A.)DVN.MKL.60/13).

2.1. Şirketin İdari İşleyişi

Reji Şirketi'nin yönetimiyle ilgili hükümler incelendiğinde, her iki şartnamede de şirketin kuruluşu, unvanı, yönetim merkezi, yönetim biçimi ve şirketin feshedilme biçimleriyle ilgili hükümlere yer verilmiştir. Bu bağlamda, birinci şartnamenin 1 ile 6'ncı maddelerinde; idarenin kuruluşu, kurucuları, merkezi ile ismine yer verilmiştir. Buna göre şirket, Viyana'dan Kreditanstalt, Berlin'den Bleichröder ve İstanbul'dan Osmanlı Bankasının ortaklığı ile *Memalik-i Şahane Duhanlarının Müşterk'ül-Menfaa Reji İdaresi* adıyla

kurulmuştur (Altun, 1995, s. 18).

Kuruluş tüzüğü'nün onaylanmasıyla; Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi tarafından şirketin kurulmasına yönelik teklif tüzüğü hazırlanarak bu tüzüğü'nün, en geç bir ay içerisinde Bab-ı Âli'ye iletilmesi gereklidir. Tüzüğü'nün tasdik edilmesiyle birlikte en geç altı ay içerisinde ortakların şirketi kurması gereklidir. Dokuzuncu ayda ise Reji, başta İstanbul olmak üzere, şubeler açarak faaliyete geçecekti (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

Şirketin altı ay içerisinde kurulmaması durumunda Osmanlı Bankası hesabına teminat akçesi olarak yatırılmış olan 100 bin Osmanlı lirasının 50 bin lirası Düyûn-ı Umûmiyye'ye, diğer 50 bin lirası ise Osmanlı Devleti'nin hesabına aktarılacaktır.

Dokuz ay içerisinde ülke genelinde faaliyetlerine başlayamaması durumunda ise belirlenen akçesinin müsadere edileceği gibi imtiyaz müddetinin de geçersiz sayılacağı belirtilmiştir. Fakat belirlenen süre içerisinde şirketin kurulup göreve başlaması durumunda 100 bin Osmanlı lirası şirketin kullanımına bırakılmıştır. Şirketin feshedilmesiyle ilgili kuruluş koşullarına riayet edildiği ve hazırlanan şartnameye uygun olarak yönetildiği müddetçe göreve devam edeceği ifade edilmiştir. Ancak hükümet ile şirket arasında bir ihtilafın çıkması durumunda; Osmanlı, Reji ile Düyûn-ı Umûmiyye arasında yapılan görüşmeler belirleyici olacaktır.

Şirketin kanunlara aykırı davrandığı tespit edilip feshine veya görev süresinin uzatılmamasına karar verilmesi durumunda, şirketle yapılan sözleşme feshedilir. Bu durumda teminat akçesinin Osmanlı Devleti ile Düyûn-ı Umûmiyye arasında paylaşılacaktır (BOA.ŞD.301/25). İkinci şartnamede ise şirketin unvanı, yönetim merkezi ve yönetim biçimiyle ilgili hükümler sözleşmenin birinci faslında 3 madde halinde yer almıştır. Şirketin daha önceki şartnamede belirtildiği gibi aynı isim ve yönetim merkeziyle, 16 Nisan 1914 tarihinden itibaren 15 yıllığına görev üstlendiği belirtilmiştir.

Daha önceki şartnameden farklı olarak burada şirketin devlet genelinde tütün denetimi ile görevlendirildiği belirtilmiştir. Bunun dışında, ülke içinde veya ülke dışına yapılacak olan bütün tütün ticaretini denetim altında tutma yetkisi de tanınmıştır. İhtiyaç duyulması durumunda yabancı ülkelerde acente veya şube açma yetkisi de verilmiştir (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Daha önce böyle bir yetki verilmemişken, ikinci şartnamede bu yetkinin verilmesi, idarenin yetki alanının genişletildiği göstermektedir.

Yetki sahası yurtdışını da kapsayacak şekilde genişletilen şirketin

feshi, görev süresinin bitimi veya görev uzatımına dair hükümler birinci şartnamenin 9, 10, 27, 28 ve 29'uncu maddelerinde belirtilmiştir. Buna göre şirketin imtiyaz süresinin 30 yıl olduğu belirtilmiştir. Belirlenen 30 yıllık sürenin bitiminden en az bir yıl önce, Devlet ile şirket arasında yapılan müzakereler neticesinde, anlaşmaya varılması durumunda, bir o kadar daha imtiyaz süresi tanınacaktı.

1913 yılında yapılan görüşmeler neticesinde Şûrâ-yı Devlet Reisliği, Maliye Nazırlığı ve Rüsumat Emanetinin katılımıyla bir komisyon oluşturulmuştur (BOA.İ.HUS.165/6). Tekelin devam ettirilmesi durumunda hukuk gereği, işletme hakkı mevcut olan şirkete ait olacağı belirtilmiştir. Ancak şirketin görevinden feragat etmesi durumunda, Reji, Düyûn-ı Umûmiyye'ye başvurarak feshedilme talebinde bulunur. Bu karar üzerine hükümet ile irtibata geçilerek *Muharrem Kararnamesi*'nde belirtilen hükümlerin icra edilmesine başlanır (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

Sözleşmenin yenilenmesinde istikrara vurgu yapılarak, hâlihazırdaki işletmeyle yola devam edilmesi uygun görülmüş, aksi olması halinde farklı bir yöntem düşünülmüştür. Şayet Düyûn-ı Umûmiyye, Reji Şirketi ve devlet arasında imtiyaz süresinin uzatılmasına dair fikir birliğine varılmaz ise tütünün işletme hakkı farklı bir şirkete devredilir. Bu durumda, mevcut şirket tarafından kullanılan araçlar, makineler, tütünler ve tüm gayrimenkul malların, eski şirketten yeni şirkete devredilmesi amacıyla, üçüncü bir uzman aracılığı ile fiyatlar belirlenerek, şirketler arasında alışveriş yapılması için Osmanlı idarecileri uygun ortamı sağlar (BOA.MV.71/22).

Uzmanlar tarafından, tütün hariç eşyalar için belirlenen fiyatlarda %10 düşüş yapılacaktı. Yeni şirket tarafından alınan makine ve tütünlerin, satış veya takas işlemleri için devlet ile ayrı bir müzakere yürütülecekti. Devlet kurumları eşyaları satacak olursa satış işlemlerini yapabileceğini ancak tütünlerin ihracatını yapması mecbur olarak görülmüştür. Alınan bu kararlar, tütünün şirket veya devleti tarafından idare edilmesi durumunda aynı şekilde uygulanacaktı. Şirketin feshedilmesi dışında sözleşmenin geçersiz sayılacağı tek durum, devlet borçlarının sona ermesiyle birlikte görevi bitecek olan Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi'nin dağıtılması olacaktı. Bu durumda şirketin yetkileri hükümete devredilecekti (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

İkinci şartnamede şirketin feshi veya görev uzatımına dair hükümler 9. fasılda yer alan 38'inci maddede belirtilmiştir. Her ne kadar bu konudaki hükümler birinci şartname kadar ayrıntılı şekilde ele alınmamış olsa da bu nizamnamede feshedilmeyle ilgili farklılıklar söz konusudur.

Bu şartnamede farklı olarak, fesih sürecinde idarenin karar kurulu

olan Cemiyet-i Umumiye Meclisi'nin görevine değinilmiştir. Şirketin görev süresinin dolmasına yakın veya görev süresinin dolmamış olmasına rağmen farklı gerekçelerden dolayı feshine karar verilmesi durumunda; meclis acil toplanma kararı alır. Meclisin müzakeresi neticesinde tasfiye işlemlerinin yürütülmesi amacıyla birkaç tasfiye memuru tayin edilmesi kararı alınmıştır.

Sözleşmenin 9. maddesi dikkate alınarak, şirketin sermayesi ile borç veya alacaklıların hesabı yapıldıktan sonra tamamen veya kısmen devretme süreci başlatılırdı. Hesapların tam anlamıyla bitmesinden sonra Meclis-i İdare azalarının memuriyetleri son bulurdu. Son olarak ise Cemiyet-i Umumiye feshedilirdi (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Böylece fesih işlemi tamamlanırken, kurum işleyişini zedelememeye hassasiyet gösterilmişti. Aynı şekilde yönetimin kurumsal kimlik oluşturmaya ve sürdürülebilirliğine önem verilmiştir.

Şirketin yönetimi ile ilgili hükümler; birinci şartnamenin 3'üncü maddesinde yer almıştır. Buna göre şirket 10 azadan oluşan ve merkezi İstanbul olan Meclis-i İdare tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır. Yurtiçinde ve dışında hangi noktalarda acente veya şube açılabileceğine yönelik yetki de bu meclistedir. Memurların bu meclis tarafından tayin edilmesinin yanı sıra ne miktarda vergi toplanacağı da meclisin yetkisindedir.

Görevliler her ne kadar meclis tarafından atansa da giyecekleri kıyafetler ve taşıyacakları silahların kararı Maliye Nazırlığına bırakılmıştır (Mübarek Alan, 2017, s. 23). Nazırlık kolluk kuvvetlerinin kıyafetlerine uygunluk ilkesini dikkate almıştır. Ayrıca bu maddede kaçakçılıkla mücadelede devletin de destek vereceği belirtilmiştir. Reji Şirketi'nin iç işleyişinde atama özerkliği tanınsa da merkezi yönetimin etkisi genel kurullarla sınırlandırılmıştır.

İkinci şartnamede, Reji Şirketi'nin yönetimi ile ilgili kararların Meclis-i İdare tarafından belirleneceğine dair hükümler, üçüncü faslında yer alan 11'den 20'nci maddeye kadar olan bölümde yer bulmuştur. Azaların sayısı ile ilgili net rakam belirtilmemekle birlikte üye sayısının 10-15 arasında değişebileceği belirtilmiştir. Daha önceki şartnamedeki gibi meclisin merkezi İstanbul'dur. Ancak önceki şartnameden farklı olarak seçilen azalardan 5'nin İstanbul'da bulunması zorunlu olmak şartıyla, diğerlerine hissedarların yanında bulunabilme imkânı tanınmıştır (BOA.Y.EE.333).

Aza sayısının 12'ye çıkarılmasıyla birlikte 5'inin İstanbul'da 7'sinin ise yabancı devletlerde bulunan hissedarların yanında bulunabilecekleri belirtilmiştir (BOA.ŞD.349/26). Üyelerin bir kısmının başkentte bulunması, Osmanlı vatandaşı ilkesi ve hissedar edilmesi hem işleyişin niteliğinin artması

hem de üyelerin aidiyet hissini geliştirmesinde önemli bir adımlardır.

Bu esneklikle beraber, üyelerin uyruklarıyla ilgili bir sınır söz konusudur. Üyelerden en az 3'ünün Osmanlı vatandaşı olması zorunludur. Üyelerin kendi içlerinden seçeceği müdür, bu 3 kişiden birisi olup, baş idarecinin yabancı uyruklu olmasının önü alınmıştır. Bu mecliste üyeler Cemiyet-i Umumiye tarafından seçilerek 5 yıllığına atanırdı.

İstifa veya ölüm gibi nedenlerden dolayı bir azanın görevinin sona ermesi durumunda, meclis tarafından yerine geçici olarak görevli ataması yaptıktan sonra Cemiyeti Umumiye Meclisi'nde boşalan kadroya yeni bir atama yapardı. Meclisçe atanan üyeler, atamasının gerçekleştiği tarihten en geç 8 gün içerisinde, şirketten sonradan ücretini geri almamak üzere 100 hisse daha satın almak zorundadır (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Böylece meclis üyelerinin şirkete kâr-zarar ilişkisiyle bağlı olmaları hedeflenmiştir.

Meclisin toplantı neticesinde tespit ettiği fiyat, Cemiyet-i Umumiye Meclisi tarafından belirlenen bir pul ile azalara verilir. İdare, meclisin yönetilmesi için her sene kendi üyelerinden bir başkan ve başkan yardımcısı seçerdi ve aynı kişilerin tekrar aday olabilirdi.

Meclis, genellikle şirketin çıkarları doğrultusunda ihtiyaç duyulduğu zamanlarda başkanın azaları davet etmesi yöntemiyle toplanırdı. Toplantıya katılamayacak azanın olması durumunda vekil tayin edilebilirdi ancak bunun da bir sınırı vardı. Vekil olarak tayin edilen kişi en fazla 2 azaya vekâlet edebildiği gibi vekâlet süresi 1 yıl ile sınırlanmıştır. Toplantı esnasında vekil bulunamaması durumunda katılım sağlayan azalardan en az 2'sinin konunun başka bir toplantıda görüşülmesi talebinde bulunmasıyla görüşme ertelenebilirdi. Erteleme süresi 21 gündür. Mecliste bir toplantıda meselenin görüşülmesinde toplantıya katılmadığı gibi vekil de tayin etmeyen azaların 20 gün içerisinde mektupla oylarını beyan etmeleri gerekiyordu.

Vekâlet edecek aza ise vekillerinin reyleri için meclisin vermiş olduğu kararı 8 ile 15 gün erteleyebilmekteydi. Mecliste bir meselenin görüşülmesi amacıyla en az 5 azanın aslen veya vekâleten hazır bulunmaları zorunluydu. Meclis toplantısında yapılan görüşmeler neticesinde tutulan kayıtlar zabıtnamelere veya kayıt defterlerine işlenmekteydi (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Böylece toplantılara iştirak, nitelikli katılımın sağlanması ve sonuçların muhafazasına önem verilmiştir.

İdari hususta meclis, Düyûn-ı Umûmiyye ile Osmanlı arasında şirketin işleyişini üstlenmişti. İşleyiş denetim altında tutan meclis, gerekli gördüğünde bu şartnameyi feshetme yetkisine de sahipti. İnhisarın işleyişinin

imkânsız hâle geldiği bölgelerde, idarenin tasfiyesine veya inhisar devrinin yapılmasına yetkilidir. Tütün ticaretinde ürün fiyatlarının belirlenmesinde, idare şubeleri, fabrikaları ve mahzenlerinin inşaatlarında söz sahibidir. Şubelerde görev yapan müdür ve memurların atamaları, maaşları, sayıları, giderleri ve memurların görevden alınmaları ile ilgili kararları belirlerdi.

Şubelerdeki eşyaların ve makinaların alış ve satış işlemleri ile doğrudan sorumlu tutulmuştur. İdare ile ilgili her türlü senet, esham ve tahvilatlarla ilgilenme görevi vardır. İdarenin her türlü sıhhi işleri ve ruhsatname işlerinin yerine getirilmesinde görevlidir. Her sene hissedarlara idarenin gelirleri ile ilgili bilgi vermek, hissedarlara düşen miktarı belirleyip teslim etme ve bu görüşme sırasında idarenin faydasına olan faaliyetlerin uygulamaya geçirilmesi için hissedarlara tekliflerde bulunurdu.

Şirketle ilgili bir dava sürecinin yaşanması durumunda, mahkemede meclisi temsil edecek bir dava vekili tayin etmekle yükümlüdür. Aza olanların farklı işlerle meşguliyetleri yasaklanmıştır (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Meclis ve üyelerinin, idarenin çalışma ritmini düzenleme ve yükseltmeye yönelik pek çok madde vardır. Ayrıca üyelerin başka bir meşguliyetlerinin yasaklanması, meclisin tüm enerjisini idareye sarf etmesini düşünülmüştür. Bunun yanında şirket işleyişinin denetimi de en önemli gündem maddelerinden birisi olmuştur.

Reji Şirketi'nin idaresiyle ilgili ele alınacak bir diğer konu da şirket üzerinde kurulan denetim mekanizması olmuştur. Birinci şartnamede murakabeye dair hükümler yer alırken ikinci şartnamede bu hükümler yer almamıştır. Birinci şartnamenin 8'inci maddesi buna yönelik hükümleri içermekteydi. Buna göre devlet, şirketi denetlemek amacıyla bir komiser tayin edebilirdi. Bu komiser şirketin her toplantısına katılıp denetim yapmak için İstanbul'da ikamet etmek zorundadır.

Komiserin maaş ve masrafları ise şirket tarafından ödenir. Müfettiş ve komisere tanınan yetkiler arasında şirketin defter ve evraklarını incelemek, tütün satışının yapıldığı mağaza ve dükkânları denetlemek, şirket memurlarının birinin hazır bulunması şartıyla sandıkları teftiş etmek ve görev yapan memurları denetlemek yer almaktaydı. Ancak şirketin işleyişine doğrudan müdahale etme yetkisi bulunmamaktaydı (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

Merkezi yönetim şirketin işlerine doğrudan müdahil olmasa da işleyişin kanunlar çerçevesinde gözetimini ihmal etmemiştir. Nitekim şirket kararlarında idare meclisinden başka bir yapı mevcuttu. Yönetimle ilgili Meclis-i İdare dışında hissedarlardan oluşan Cemiyet-i Umumiye Meclisi de

bulunmaktaydı. Birinci şartnamede bu meclisle ilgili her ne kadar hüküm yer almamış olsa da ikinci şartnamenin dördüncü faslında konuyla ilgili hükümlere yer verilmiştir.

İkinci şartnamenin 21'den 32'nci maddesine kadar Cemiyet-i Umumiye Meclisi'nin işleyişine havidir. Meclis, şirketin hissedarlarının vekili olarak görevini icra ederdi. Üyeleri asıl ve vekil olarak şirketin 30 hissesine sahip olan hissedarlardan oluşmaktaydı. Üyelerin kabulü için cemiyetin toplanmasından 10 gün önce hisselerini şirketin merkez idaresine veya şubelerine teslim etmesi gerekmekteydi.

Teslimattan sonra makbuz ile cemiyet üyeliğine başvuru yapmaktaydı. Buna dair bilgiler meclis defterinde kayıt altına alınmaktadır. Meclis-i İdare tarafından yılda bir defa cemiyetin nerede ve ne zaman toplanacağına dair teklifte bulunur. Çoğu zaman merkezde toplanan cemiyet olağanüstü durumlarda meclisin kararına ihtiyaç duymadan toplanabilirdi. Cemiyet toplantısının yapılacağına dair davet, toplantıdan 20 gün önce İstanbul, Paris, Berlin, Viyana ve Londra'da iki gazetede ilan edilirdi (BOA.A.)DVN.MKL.60/13).

Toplantı şu şekilde planlanmıştır: ilanının ardından Cemiyet-i Umumiye Meclisi, Meclis-i İdare başkanı veya yardımcısının katılımı ile azaların huzurunda tayin edilen bir başkanın öncülüğünde başlatılır. Toplantı başkanı ve yardımcısı en fazla hissesi bulunan kişilerden, bunların kabul etmesi durumunda ise en yüksek hisseye sahip olan kişi başkan olarak seçilir. Cemiyet-i Umumiye üyeleri her 30 hisse için bir oy kullanma hakkına sahiptirler. Ancak azaların bu şekilde oy kullanmaları 20 ile sınırlandırılmıştı. Toplantının gündemi Meclis-i İdare tarafından belirlenir.

Toplantının başlatılmasıyla birlikte Meclis-i İdare tarafından tanzim olunan mazbata okunduktan sonra azalar olumlu veya olumsuz yönde oylarını kullanırlar. Cemiyet üyelerinin kâr hissesinin miktarını belirleme ve Meclis-i İdare azasının değişimine karar verilir. Şirketin sermayesi ile ilgili konularda karar verici olduğu gibi şirketin feshedilmesi yönünde Meclis-i İdare tarafından hazırlanan kararı müzakere eder. Aslında Reji İdaresi ile ilgili Meclis-i İdare'nin yönetimi, her türlü konunun görüşüldüğü yer olarak Cemiyet-i Umumiye Meclisi olduğu hükümlerde belirtilmiştir. Cemiyette alınan kararlara dair gelişmeler deftere kaydedildikten sonra Meclis-i İdare'de görev alan kişilerin imzası atılmaktaydı (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Böylece Cemiyet-i Umumiye, şirketin hissedarları olarak en kritik karar merci sıfatını taşımıştır.

Kurumun işleyişiyle ilgili şartnamede yapılacak olan düzenlemeler ve

şartnamenin padişah tarafından onaylanmasıyla ilgili hükümler de tanzim edilmiştir. Birinci şartnamede bu hususta net bir hüküm olmamasına rağmen ikinci şartnamenin 8'inci faslında yer alan 37'nci madde ile 11'inci faslında yer alan 40'inci maddede buna dair hükümlere yer verilmiştir.

Buna göre Cemiyet-i Umumiye veya Meclis-i İdare tarafından şirketin faydasına düşünülen düzenlemelerin tespit edilmesi durumunda Düyûn-ı Umûmiyye ile Osmanlı Devleti tarafından onaylanarak yürürlüğe girebilirdi. Cemiyet-i Umumiye, şirketin devamlılığını sağlayan şartnamenin kaldırılmasını, yürürlükte kalış süresini uzatmasını veya şartnamede yeni düzenlemelerin yapılması yönünde yetki verebilirdi. Bu yetki neticesinde Cemiyet-i Umumiye toplantı için azalara davetnameler gönderir.

Oylamada en az 3 azanın olumlu oyu gerekiyordu. Mecliste alınacak karar Meclis-i İdare tarafından Osmanlı Devleti'ne ve Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclis'ine sunarak onay alınması durumunda değişiklik işlemi başlatılabildi (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Şartnamenin hükümlerinin şirket tarafından hazırlanmasından sonra padişahın onayına sunulurdu (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). İkinci şartnamenin yönetim ve değişiklik gibi ilkeler çerçevesinde geniş bir yapısal özellik arz etmiştir.

2.2. Şirketin Yargı İşleyişi

Şirket şartnamelerine, kurumun işleyişine dair hukuki sorunları ve çözümlerini muhteva eden maddeler eklenmiştir. Birinci şartnamenin 2'nci maddesinde idarenin yargı hukuku ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Buna göre idare Osmanlı Devleti'nin kanuni hükümlerine göre yönetilecek olup adli işlerde ise Adliye Nazırlığına tabi olacaktır (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

İkinci şartnamede ise şirketle ilgili her türlü davalarla ilgili hükümler 10'uncu faslın 39'uncu maddesinde ele alınmıştır. Cemiyet-i Umumiye Meclisi'nden izin almak şartıyla Meclis-i İdare veya görev yapan azadan biri hakkında dava başvurusunda bulunulabilir. Şirketin kendi içerisinde veya tütünle ilgilenen kesimlerle yaşanan sorundan dolayı açılan davalar, Osmanlı Devleti'nin mahkemelerinde görülmekteydi (BOA.A.)DVN.MKL.60/13).

2.3. Şirketin Malî İşleyişi

Reji Şirketi'nin maliyesiyle ilgili şartnamelerde yer alan hükümler genel olarak şirketin sermayesi, ihtiyat akçesi, malî yılı ve elde edilen kâr oranının hissedarlara aktarılmasıyla ilgili bilgiler içermekteydi. Birinci şartnamede şirketin sermayesi ile ilgili hükümler 4'üncü maddede yer almıştır.

Buna göre şirket; sermayesini tahvilat aracılığıyla tedarik etmeye

yetkilidir. Şirketin işletme sermayesi 100 milyon Frank veya 4 milyon İngiliz lirası ya da 4 milyon 400 bin Osmanlı lirasıdır. İdareye teslim edilecek her hisse senedinin bedeli idare tarafından belirlenmekteydi. İdareye teslim edilecek toplam miktar ise Osmanlı Devleti ile Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi bilgisi doğrultusunda 2 milyon 200 bini geçmeyecek şekilde sınırlandırılmıştı (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

İkinci şartnamede ise şirketin sermayesiyle ilgili hükümler ikinci fasılda yer alan 4 ile 10'uncu maddeler arasında ele alınmıştır. Ayrıca hisse senetlerinin bedelinin hissedarlara verilmesiyle ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Şirketin sermayesi 1 milyon 760 bin Osmanlı lirası veya 1 milyon 600 bin İngiliz lirası ay da 40 milyon Fransız Frank'ıdır (Akpınar, 1998, s. 23).

Bu sermaye kârından piyasaya sürülen yani tedavüle çıkarılan her biri 8 adet Osmanlı lirası 8 kuruş veya 8 İngiliz lirası / 200 Fransız Frank'ıdır. Tedavüle çıkarılacak hisse senetleri Osmanlı için 4 milyon 400 bin liraya, İngilizler için 4 milyon sterline ve Fransızlar için 100 milyon Frank'a arttırılabileceği belirtilmiştir. Sermayenin arttırılması Cemiyet-i Umumiye kararı ve Osmanlı Devleti ile Reji Şirketi'nin onayı gerekiyordu.

Yine şirketin tedavüldeki hisse senetlerinin azaltılmasına yönelik şartnamenin 37'nci maddesi uyarınca Cemiyet-i Umumiye tarafından gerçekleştirilmekteydi. Türkçe hazırlanan senetler yabancı dilde de kaleme alınabilirdi (BOA.A.)DVN.MKL.60/13). Böylece senetlerin hem uluslararası düzeyde karşılık bulması ve anlaşılması hem de yurtdışından sermaye edinilmesinin önü açılmıştır.

Uluslararası ticarete açılan hisse senetlerinin güvenilirliği de düşünülmüştü. Rejinin hisse senetleri, Meclis-i İdaresi'nin görevlendireceği 2 aza tarafından kayıt defterlerine işlenir. Hisse senetlerinin daha sonra devredilmesi veya satılması ise sadece senetlerin devir ve teslim işlemleriyle yapılabilir.

Hissedarın görev ve sorumluluğu hisselerinin miktarıyla doğrudan orantılıdır. Ancak hissedarın defterinde kayıtlı görünüp sonradan senedin devredilmiş olması durumunda ilk hissedarın sorumluluğu olmayıp, kanun gereği hisse senedi kimin üzerinde ise sorumluk o hissedarı aittir. Şirket, hissedarlığın muğlaklığını önlemek istemiş, her hisse için bir hissedarın belirlenmesini ön koşul olarak belirlemiştir. Hissedarların şirketin almış olduğu kararların onaylanması ve gelirlerin taksim edilmesi gibi şirketin idaresine müdahale etme hakkı yoktu (BOA.A.)DVN.MKL.60/13).

Malî hususlarla ilgili ihtiyat akçesini ihtiva eden hükümlere birinci şartnamede yer verilmemekle birlikte, ikinci şartnamede bu konuyla ilgili hükümler 7'nci fasılda 34 ile 36. maddeler arasında ele alınmıştır. Şirketin gerçek sermayesi dışında mal varlığını ifade eden ihtiyat akçesi, her sene şirketin elde ettiği kâr oranından kasaya aktarılan meblağın tamamıydı.

Her yıl şirketin sandığına teslim edilen sermayenin dörtte biri oranındaki miktar ihtiyat akçesi olarak ayrılmaktaydı. Şirketin sandığına teslim edilen hisse bedelinde %6 oranında kâr sağlanmadığı durumlarda ise eksik olan kâr miktarı ihtiyat akçesinden karşılanmaktaydı. Sermaye kârından doğan bu eksikliğin ihtiyat akçesinden karşılanmasına yönelik karar ise Reji tarafından alınabilirdi (BOA. A.) DVN.MKL.60/13). Şirketin olası kâr marjlarındaki düşüşün, ana sermayeyi olumsuz etkilememesi için ihtiyat akçesiyle karşılanması ön görülmüştü.

Şirketin malî yılı ile ilgili hükümler birinci şartnamede yer almasa da ikinci şartnamenin 5'inci faslın 33. maddesinde yer almaktaydı. Bu maddede şirketin malî yılının başlangıç tarihi 1-14 Mart olup bitiş tarihi ise bir sonraki yılın mart ayının 13'üdür. Her malî yılın sonunda şirketin zimmetinde olan paranın kaydı bir defterde toplanmaktaydı. Bu defter daha sonra Cemiyet-i Umumiye ve Meclis-i İdaresi'ne arz olunur (BOA.A.) DVN.MKL.60/13). Bu suretle şirketin yıllık bilançosu hem şeffaf bir şekilde kaydedilmekte hem de mukayese imkânı oluşturulmaktaydı. Bu yolla hesap verilebilirlik ilkesi de düşünölmüştü.

Sürdürülebilir bir kayıt sisteminde şirketin kâr oranının dağılımıyla ilgili hükümler mevcuttu. Birinci şartnamesinin 7. maddesine göre şirket yıllık olarak Osmanlı Devleti'ne, 750 bin Osmanlı lirası vermekle yükümlü tutulmuştur (Quataert, 1984, s. 70). Böylece şirketin merkezi yönetim bütçesine net bir gelir aktarması sağlanmıştır. Şirketin yıl içerisinde hiçbir şekilde hasılat elde etmemesi durumunda da belirlenen miktarı Osmanlı Devleti'ne ödemek zorundadır. Tediye şeklinde kolaylık tanınmış, peşin olarak değil, şirketin bu miktarı devlete dört taksit halinde altın olarak 3'er ay aralıklarla ödemesi kararlaştırılmıştı (Özen & Özpençe, 2006, s. 16).

İlk taksit 1-13 Mart, ikinci taksit 1-13 Haziran, üçüncü taksit 1-13 Eylül ve dördüncü taksit ise 1-13 Kasım döneminde ödenmesi gerektiği belirtilmiştir. Elde edilen kâr oranının dağılımı için Reji tarafından belirlenen bir komisyon aracılığı ile gerçekleşir. Oluşturulan bu komisyon, yıllık hasılatı toplayıp faizleri hesaplandıktan sonra şirketin masrafları toplanıp elde edilen gelirlerden düşölerek geriye kalan kâr oranı Osmanlı, Düyün-ı Umûmiyye ile Reji arasın dağıtılır (BOA.A.)DVN.MKL.60/13).

Kâr dağılımı şu şekildedir; şirketin elde etmiş olduğu kazanç 500 bin Osmanlı lirasına kadar olan miktardan %35'i Düyûn-ı Umûmiyye, %30'u Osmanlı hazinesi ve %35'i Rejinin payıdır (Parvus Efendi, 2014, s. 33). 500 bin ile 1 milyon Osmanlı lirası arasında olması durumunda %34'ü Düyûn-ı Umûmiyye, %39'u Osmanlı hazinesine ve %27'si Rejinin payıdır. 1 milyon ile 1 milyon 500 bin arasında olması durumunda %30'u Düyûn-ı Umûmiyye, %52'si Osmanlı hazinesine ve %18'i Rejinin payıdır (Doğruel, Doğruel, 2000, s. 66). 1 milyon 500 bin ile 2 milyon arasında olması durumunda ise bu oranın %30'u Düyûn-ı Umûmiyye, %70'i Osmanlı hazinesine ve %10'u ise Rejinin payıdır. Kârın 2 milyonun üzerinde olması durumunda ise Düyûn-ı Umûmiyye'nin alacağı oran %15, Osmanlı hazinesinin %75 ve Rejinin ise %10 olarak belirlenmiştir (BOA.İ.MMS.75/3367). Bu dağılım şirketi daha çok üretken olmaya teşvik etmiyordu. Çünkü kârın artması halinde merkezi hükümetin payı artarken, Düyûn-ı Umûmiyye ve Rejinin payı azalmıştır.

Şirketin gelir dağılımı aslında birtakım problemleri barındırıyordu. Sürdürülebilirlik, teşvik edicilik ve ticaretin kayıtlı yürütülmesi hususlarında eksiklikler vardı. Şirketin kendine düşen pay, limit artmasına rağmen azalmaktaydı. Böylece kayıt dışılığa doğru bir eğilim ihtimali artıyordu. Gelir arttıkça, en kazançlı kâr ortağı Osmanlı hazinesiydi. Şirketin geliri artması durumunda hazineye aktarılan miktar yaklaşık %130 artmaktaydı. Düyûn-ı Umûmiyye'ye aktarılacak miktarda da bir ters orantı mevcuttu. Devletin borçlarını yönetme amacıyla tesis edilen kurumun kendi bünyesindeki bir şirketten edeceği kâr, hazineye aktarılandan düşük oranda tutulmuştur. Aynı zamanda dış borçları ödeme noktasında bir istikrarsızlığa sebep olmuştur. Elde edilen kâr oranının artış göstermesine bağlı olarak şirketin hissesine düşen miktarın azalmasından dolayı muhtemelen şirketi hesaplarda kayıt dışılığa yönlendirmiştir.

Rejinin kâr kalemleri içerisinde sermaye artışıyla birlikte faiz gelirdi. İkinci şartnamenin 7'nci maddesi gereğince şirket sandığına hissedarlar tarafından teslim edilen sermayenin miktarı 2 milyon 200 bin Osmanlı lirası olması durumunda yıllık %8, bu rakamın üzerine çıkması durumunda ise yıllık %7 işletilecek faiz oranıdır. Öngörülen gelirin sağlanamaması durumunda hissedarları koruyan bir önlem vardı.

Taahhüt edilen faiz geliri elde edilmemesi durumunda bir önceki yılın kâr oranından belirlenen miktar temin edilerek hissedarlara aktarıldı. Şirket'in hesabında kalan miktardan tüm masrafların düşülmesi durumunda kalan kazancın 2 milyon Osmanlı lirası olması durumunda %5'i, 3 milyon olması durumunda %3, 3 milyon ve üstü olması durumunda ise %2 oranındaki gelir imtiyaz sahiplerine verilmektedir (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31). Faiz

gelirlerinde şirket, hissedarlarına pay dağıtmayı planlasa da yine en büyük payı kendisine ayırarak öz sermayeyi öncelemiştir. Ayrıca faiz yöntemini çok öne sürmerek, düşük net kâr durumunda gündeme almıştır. Bu pay 2 milyon iken 100 bin lira, 3 milyon iken 90 bin liradır.

İkinci şartnamede ise faiz oranları 6'ncı fasılda 34 ile 35'inci maddelerinde şirketin gelirlerinden elde etmiş olduğu miktarın dağılımıyla ilgili hükümlere yer verilmiştir. Toplanmış olan sermayenin %6 faiz oranı ile ikinci şartnamenin 6'ncı maddesinde belirtilen fazla hasılat şirketin hissesine isabet eden oran şirketin gelir miktarını oluşturmaktaydı. Şirket'e ait olan kâr oranından her sene hissedarlara %60 verilmekteydi. İhtiyat sermayesi olmak üzere gelir miktarından %5 veya Cemiyet-i Umumiye'nin belirleyeceği yüksek oranın kullanılması kararlaştırılmıştır. Kâr gelirlerinin üstünde olan toplam miktarın ise %90'ı temettü olarak hissedarlara, %10'ü ise Reji azalarına verileceği belirtilmiştir. Meclis-i İdare 28 Şubat'ta kâr hasılatı olarak şirket sandığına teslim edilmiş olan hisse bedelinin %6'sına kadar olan miktarı hissedarlara dağıtabilmektedir. Hissedarlara verilmek üzere belirlenen kâr hisselerinin 5 yıl içerisinde alınmaması durumunda ise şirket bu hisseleri kendi sandığına havale etmekle yetkilendirilmiştir (BOA.A.) DVN. MKL.60/13). Böylece net kârın uzun dönem ekonomi dışında kalması engellenmiş, kâr sahiplerinin kısa zamanda çözüm üretmesi önerilmiştir.

Şartnamelerde Rejinin ticarî işleyişiyle ilgili ele alınan son konu tütün vergisidir. Birinci şartnamenin 11'inci ile 26'ncı maddelerinde buna dair hükümlere yer verilmiştir. Buna göre tütün üretim, tüketim ve ticaretinin Rumeli, Girit ve Lübnan dışında kalan imparatorluğun genelinde her türlü verginin Reji tarafından toplanacağı belirtilmiştir. Ayrıca ithal edilen sigara, tütün ve enfiyeden satış vergisi de buna dâhil edilmiştir.

Kıyılmış ve yaprak tütünden elde edilen sigaralar, ihracatı yapılan tütünün ve tütün üzerinden alınan öşür vergisinin toplama hakkı, şer'i vergi olduğundan dolayı Osmanlı Devleti'ne aittir. Daha önce üretici ve tüccardan alınan ürünün 10/1'i olan öşür vergisinin de reji muhafızları tarafından toplanması kararlaştırılmıştı. Devlet daha sonra şirketten bu vergiyi tahsil edecekti (Hamzaoğlu, 2019, s. 31). Muhtemelen şirketin vergi toplama pratiği, teşkilatlanması daha yüksek oranda olması hasebiyle merkezi yönetim bu kanalla daha hızlı vergi geliri elde etmeyi amaç edinmişti.

Güven, üstün bir yargılama gücü, disiplin uygulama yeteneği ve tedirginlik uyandırma kapasitesi, bir otoritede bulunan niteliklerdir. Her ne kadar Osmanlı Devleti vergi toplama işini şirket aracılığıyla gerçekleştirse de denetim mekanizmasını canlı tutmuştur. Reji, öşür vergi kayıtlarının

tutulduğu defterleri devlet memurları tarafından istenildiği zaman denetlenebileceğini belirtilmiştir (BOA.DH.MKT.596/59).

Birinci şartnamenin 5'inci maddesi şirketin idari yapılaşmasında kolaylık sağlamak amacıyla, tütünün depolanacağı ambarların inşa edilmesi süresince emlak vergisi ile şirkete ait varidat için gelir vergisi ve patent vergisinden muaf tutulması kararını içermektedir (Dığıroğlu, 2004, s. 30). Ancak şirketin hükümet daireleri ile yapacağı yazışmalarda evraklarda kullanacağı damga vergisinden ve muaf tutulmaktaydı. Ancak ahali bu vergiye tabi tutulmuştur (BOA.MV.113/176). Rejiden ruhsat alarak dükkân işleten tütüncü esnafı, ticaretlerinden edindikleri kâr için gelir vergisinden muaf tutulmamışlardır. Şirkete bağlı olan mağazalardan, dükkânlardan ve şirketin farklı bölgelerde görevlendireceği memurlar ve işçilerin, belirlenen tüm vergilerden muaf tutulmayacakları belirtilmiştir (BOA. A.) DVN. MKL. 82/2). Reji kolcu ve hademeleri ise bu vergilerden muaf tutulmuşlardır (BOA.DH. MKT.2310/53). Vergi muafiyeti, daha çok şirketin teşkilatlanmasını desteklemeye yönelik gelişmiştir.

3. ŞİRKETİN TÜCCAR, ÜRETİCİ VE TÜKETİCİ İLİŞKİLERİ

Şirket şartnamelerinde; tüccar, üretici ve tüketici arasında kontrolü önceleyen hususlar vurgulanmıştır. Birinci şartnamenin 25'inci maddesinde; tütün üreticileri, tüketicileri ile tüccarlarının, Reji ile olan hukuk ve vazifelerine karşı muhalefet edenlerle ilgili uygulanacak muamelenin, Reji tarafından daha sonra hazırlanacak bir nizamname ile belirleneceği belirtilmiştir (BOA.MV.14/30). Hazırlanan nizamname yürürlüğe girene kadar daha önce hazırlanmış nizamnamenin uygulanmaya devam edileceği belirtilmiştir (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

Osmanlı yönetimi şirketin malî özerkliğine gösterdiği imtiyazı yargıda kısıtlamış, merkezi otoritenin zedelenmesini engellemiştir. Bunu yaparken de Düyûn-ı Umûmiyye'nin görüşüne önem vererek, borç ödenme döngüsü korunmuştur. Birinci şartnamenin 12 ve 13'üncü maddeleri tütün tüccarlarıyla ilgilidir. İthal edilen sigara, tütün, tömbeki ve enfiye gibi ürünlerin alım satımı için yürürlükte olan ticaret ahitnameleri ve nizamnameleri geçerlidir. Şirket daha önce yapılmış olan nizamnameyi uygulamakla mükellef kılınmıştır. Mısır, Sisam, Tunus, Doğu Rumeli ve Girit'e sevk edilen tütünler üzerinden alınan ticaret vergisini hükümetin azaltma veya kaldırma yetkisi vardır.

Ticaret vergilerinde meydana gelen düşüşler neticesinde oluşan eksiklik, hükümet tarafından şirkete tazmin edilecekti. Bu eksiklik reji

dükkanlarında hükümete ait olan hisselerden veya Rüsumat Emanetinden karşılanacaktır. Yine İran, Romanya, Karadağ ve Sırbistan'a gönderilen tütünler üzerinden alınacak ticaret vergisinde düşüşe gidilmesi veya tamamen kaldırılması durumunda da aynı yöntem uygulanacaktır. Ancak şirketinin görev süresinin son bulması durumunda tütün ticareti serbest olacağı gibi tütün sahipleri de mallarını reji ambarlarından çıkarmak zorunda oldukları belirtilmiştir (BOA.DH.MKT.1456/96). Devletin farklı kıta ve adalardaki ticareti kendi payından feragat etme yöntemiyle desteklemesi, ihracata katkı sağladığı gibi merkez-taşra ilişkilerini kuvvetlendirmeye yönelik bir adımdır.

Tütün ekimi ile ilgili hükümler ise birinci şartnamenin 14 ile 19'uncu maddeleri arasında izah edilmiştir. Şirket üreticiyi tütün üretimine teşvik etmek amacıyla çiftçiye faizsiz kredi sağlamakla mükelleftir. Ancak ihraç amaçlı üretim yapan çiftçilerden verilen kredi satış gerçekleşmeden önce talep edildiğinden dolayı çiftçi zor durumda kalmıştır. Üretimin şirket kontrolünde olması için, tütün yetiştirmek isteyen üreticilerin şirketten ruhsat alması zorunlu koşulmuştur (BOA.DH.MKT.1538762).

Aksi halde ekilmiş olan tütünler sökülüştür. Ruhsat talebinde bulunan çiftçiler isteği şirketin bölgede görevlendirmiş olduğu memurlara veya memurların bulunmadığı bölgelerde ise ihtiyar heyeti aracılığıyla reji memurlarına iletmeliydi. Ruhsatnamede belirtilen saha dışında ekim yapılması yasak olup, ekilen tütünler sökülmekteydi. Ruhsat verilirken ekim sahasının asgari 500 metrekare büyüklüğünde olması, yerleşim alanı ve etrafı duvarlarla çevrili olmaması şart koşulmuştur. Alan sınırlamasının getirilmesiyle, üretiminin kontrolü ve rekolte hedefleri de gözetilmiştir. Ayrıca belirli bir alan koşuluyla çiftçinin masrafı ve kârı arasından bir denge olması göz önünde bulundurulmuştur.

Üretimi kontrol eden şirket, ürünün alımı ve saklanması ile de sınırlılıklar planlamıştır. Devlet genelinde üretilen tütünün Reji tarafından inşa edilen ambarlara teslim edilmesi gereklidir. Ambarlara teslim edilmiş ve yurtiçi piyasaya sunulacak tütünün şirkete satılması zorunludur. Şirket ise tütünün yoğun olarak üretildiği bölgelerde ambar inşa ve tamir etmekle sorumludur.

100 bin kıyye veya daha fazla tütünün üretildiği köylerin her birinde ekli bir ambar bulundurması zorunlu tutulmuştur (BOA.DH. İD.95/15). Ancak bu miktarda tütün üretilmeyen köylerde ise birkaç köyün birleşimiyle uygun bir noktaya ambar inşa edilmesi gerekmekteydi. Tütün çiftçisinin şirkete teslim edeceği tütünlerin ambara olan mesafesi 10 saatten fazlaysa çiftçi değil şirket güvenli lojistiği sağlamakla mükellefti (BOA. DH. MKT.

1411/24).

Üreticilerin olası nakliye problemlerini çözmek için pratik bir ambar ağı planlanmış ve tarladan ambara ürünün geliş süreci de şartnamede altı çizilmişti. Çiftçi tütünü toplayıp ardından teslim aşamasına gelmesiyle reji memuruna haber verir veya ihtiyar heyeti aracı kılınarak tütünlerin ambarlara sevki için bölgeye memur gönderilirdi (BOA. DH. MKT. 1356/118). Sevk işlemlerini üreticinin yapması durumunda tütünün kıyyesi ve bohçaların adetleri belirlenerek bir nakliye ruhsatnamesi hazırlanırdı.

Reji memurları aracılığı ile gerçekleşen nakliye işlemleri için verilen ruhsatname dışında tütün nakliyatı yapılamayacak ve ambarlardan çıkarılan tütünlerin nakli için şartnamenin 13'üncü maddesindeki hükümler uygulanacaktı (BOA. A.) MKT. MHM. 487/29). Bir sene içerisinde toplanan tütünler bir sonraki senenin ağustos ayı başına kadar teslim edilmesi gereklidir. Ancak olağanüstü dönemde Ağustos ayından sonra teslim edilen tütünler için şirketin istisnai kararlar alabileceği belirtilmiştir (BOA.A.)MKT.MHM.487/29). Şirket üretimden kaybını asgari seviyede tutarak, çiftçinin kayıt dışı ticaretini de engellemeye çalışmıştır.

Yukarıdaki tedbir ve yöntemlerle ambarlara teslim edilen tütünlerin muhafazası ve her türlü sorumluluğun şirkete tevdi edildiği hükümler birinci şartnamenin 18'inci maddesinde yer almaktaydı. Tütün sahipleri ürünlerini ambarlarda 2 yıl bekletebilecekti. Bu tütünler için ilk 6 ay ücret alınmayacak, sonraki her 6 ay için kira alınacaktı. 2 yıllık süresinin dolması durumunda tütün sahibine 15 gün süre tanınarak tütününü ambardan alması istenir. Ancak tütünü almadığı durumda devletin görevlendireceği bir memur nezaretinde tütün reji tarafından ihraç edilecek veya satın alınacaktı.

Elde edilen gelirden vergiler alındıktan sonra kalan miktar tütün sahibine verilecekti. Tütünler için belirlenen fiyata itiraz durumunda Reji tarafından memur edilen bir görevli, tütün sahibi ve hükümet tarafından iki uzman tayin olunacak, yine belirlenen fiyatta ikrar olunmazsa üçüncü bir uzman daha tayin edilerek fiyat belirlenecekti (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31).

Birinci şartnamede üreticilerin ürünlerinin satışıyla ve işlenmesiyle ilgili kısıtlama söz konusuydu. Üreticiler tütünlerini rejiye sattıktan sonra hiç kimseye satış yapamayacak ancak 13'üncü maddede belirtilen hükümler doğrultusunda mahsullerini serbestçe satabileceklerdir. Şartnamenin 20 ile 21'inci maddelerinde şirketin tütüne ihtiyaç duyması durumunda tütün üreticileri ile anlaşarak ürünü satın alabilecekti. Tütünün ihraç edeceği alıcı bulamayan üretici şartnamenin 18'inci maddesi gereğince tütün rejiye satılmaktaydı. Tüm tütünlerin tek işletim merkezi rejiye bağlı olan

fabrikalardır. Hükümet tütün işletilmesi için hiçbir şekilde ruhsat vermeyecekti. Daha önceki dönemde fabrikatörlerin ellerinde bulunan fabrikalar kapatılarak tütünlerini, sigaralarını ve enfiyelerini reji fabrikalarına satacaklardı. Tütünün üretiminde herhangi bir kayba mahal vermek istemeyen şartnameler, işletmelerin kontrolünü de şirkete tevdi etmişti.

Şirket ile fabrikatörler arasında fiyat konusunda anlaşma sağlanamaması durumunda, her iki tarafı temsil eden iki veya üç uzman tayin edilerek fiyat belirlendikten sonra reji tütünü satın alırdı. Üçüncü uzman genellikle fiyat anlaşmazlıklarında aktiftir. Aynı hükümlerin yabancı devletlere satılmak üzere fabrikatörlerin elinde bulunan tütün ve yerli yaprak tütünleri için de uygulanacağı ve bu ürünlerin derhal reji ambarına teslim edilerek bu tütünlerle ilgili 16 ve 18'inci maddelerdeki hükümlerin uygulanacağı belirtilmiştir (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166731).

Birinci şartnamenin 22'nci maddesine göre her türlü tütünün tek satış merkezi ruhsat almış olan dükkânlardır. Dükkânlarda ticareti yapılan tütünlerin kayıtlarının tutulmasına dair hüküm birinci şartnamenin 23'üncü maddesinde geçmektedir. Şartnamenin 24'üncü maddesinde dükkânlarda satışı yapılacak tütünün bir kıyyesinin en yüksek fiyatının ilk beş yıl için 250 kuruştan fazla olmayacağı belirtilmiştir. Diğer taraftan şirket kıyyesini 30 kuruş yani 1 gümüş mecdiyeyi geçmeyecek derecede bir tütün çeşidi üretip satışı sunacaktır (BOA.HR.HMŞ.İŞO.166/31). Bu sınırlılıklarla ürünün satış fiyatında istikrar sağlanmaya çalışılmış, ürünün amacı dışında bir ticarî emtia olmasının önü alınmıştır.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 1854 yılında başlattığı borçlanma meselesi 1881 yılında vergi gelirlerini yabancı devletlere bırakmakla sonuçlanmıştır. 1884 yılında bu vergilerin kaynaklarından biri olan tütün, Reji Şirketi'nin denetimine bırakılmıştır. Böylece tütünle ilgili üretimden satışına kadar her türlü ayrıcalık bu şirkete tanınmıştır. Şirketin işleyişi, yetkileri ile üretici, tüketici, tüccar ve yerel idarelerle ilgili her türlü esasları belirleyen iki şartname hazırlanmıştır. İlk şartname 29 madde olarak 14 Mayıs 1883 ile 16 Nisan 1914 tarihleri arasında kapsarken, ikinci şartname 40 madde olarak 16 Nisan 1914 ile 26 Şubat 1925 tarihleri arasında kapsamaktadır.

Her iki şartname incelendiğinde, hükümler genel olarak idari, yargı ve ekonomi alanlarındaki konularda düzenlenmiştir. Şartnamelere göre *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi* adıyla kurulan şirketin idare merkezi İstanbul, yönetim organları ise Meclis-i İdare ile Cemiyet-i Umumiye Meclisi'dir. Cemiyet-i Umumiye Meclisi bir üst meclis olarak 1914

yılı şartnamesiyle getirilen bir yeniliktir. Bu meclisin aza sayısı 1884 yılında 10'ken 1914 yılında 15'e çıkarılmıştır. Yine bir diğer farklılık, bu azaların en az 5'inin İstanbul'da bulunması ve en az 3'ünün ise Osmanlı vatandaşı olması gerektiği yönündedir. 1914 yılında hazırlanmış olan şartnamede farklı olarak, şirketin yabancı devletlerde şube açabileceğine dair hüküm yasal güvence altına alınmıştır.

1883 yılında ele alınmayıp 1914 yılındaki şartnamede yer alan bir diğer konu da denetim mekanizması ile ilgili hükümlerdir. Rejinin maaşlarını karşıladığı komiser ile hükümetçe maaşları karşılanan müfettişler, şirketin şartnameye uygun olarak idare edilip edilmediğini, dükkân ve mağazaların denetlenmesi amacıyla görevlendirilmişlerdir. 1914 yılında getirilen bir diğer yenilik nizamnamenin hazırlanması ve şartnamelerde düzenlemelerin yapılmasına yönelik hükümler olmuştur. Yargı hususu her iki şartnamede yer almakla birlikte şirketin Osmanlı yargısı ile mahkemelerine tabi olduğu belirtilmiştir.

Her iki şartnamede yer alan bir diğer konu ise şirketin malî işleyişidir. Bu konuda her iki şartname de şirketin sermayesi, ihtiyat akçesi, malî yılın başlangıcı ve elde edilmiş olan kâr oranının taraflar arasında dağılımı ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. 1883 yılında şirket sermayesi 4 milyon 400 bin Osmanlı lirası, 1914 yılında ise 1 milyon 760 bin Osmanlı lirasıdır. Mali yılın başlangıcına dair 1883 şartnamesinde bilgi yer almamasına rağmen, 1914 şartnamesinde ise 1-14 Mart malî yılın başlangıcı olduğu belirtilmiştir. Her iki şartnamede devlet sınırları içerisinde üretimi, tüketimi ve ticareti yapılan tütünlerin Rumeli, Girit ve Lübnan hariç bölgelerin her türlü vergisinin şirketin denetiminde olduğu belirtilmiştir. Şartnamelerde reji ile üreticiler, tüketiciler ve tüccarlar arasındaki hukuk ve vazifelere dair hükümler ele alınmıştır. Genel olarak her iki şartnamede de tüccarların tabi olacağı hükümler ile üreticilerin alacağı ruhsatnamelere dair hükümlere dair bilgilere yer verilmiştir. Netice olarak 42 yıl boyunca gerek kaçakçılıktan, gerekse kayıt dışı ekonomi faaliyetlerinden dolayı meydana gelen gelir kaybı, bu şartnamelerle minimum seviyeye çekilebilmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinin erken dönemlerine kadar varlık gösteren şirket ve şartnameler, şüphesiz yeni döneme pek çok tecrübe kazandırmıştır.

5. SUMMARY

This study focuses on the content analysis of the Tobacco Regie specifications established between 1883 and 1925 in the Ottoman Empire for the purpose of operating tobacco, one of the important revenue items. Furthermore, by revealing the rights and powers granted to an enterprise

established with foreign capital, an attempt has been made to determine the functioning system of the administration within the framework of the specifications. It is hoped that the findings obtained after the analysis of both specifications put into effect in this direction will contribute to the literature. In the study, brief information is given about the laws and regulations related to tobacco in the Ottoman Empire in the first place. Later, the regulations made on tobacco by the Muharrem Enactment were mentioned in light of the documents, and the establishment process of the Tobacco Regié was discussed.

This theoretical study consists of three parts, except the introduction. At the first stage, the provisions prepared in both specifications related to the administrative functioning of the Regié Board were examined. As a result of the studies carried out in this direction, it has been determined that the foundation of the Istanbul-based establishment consists of the Administrative Assembly and the General Assembly of the Society. In the second stage of the study, the principles related to the judicial functioning of the establishment were evaluated. Hereby, it has been observed that the establishment is subject to Ottoman law while preparing its own laws and regulations. In the third part of the study, the financial structure of the establishment was examined. As a result of the audits conducted in this direction, the Ottoman government, which is the common stakeholder of the establishment, is the owner of the shares that make up the establishment capital of the Ottoman Public Debt Administration and Board of Governors. Finally, the provisions of the administration regulating the relations of producers, merchants, and consumers with the regime have been discussed.

Among the findings of the study, following findings can be listed; two specifications have been prepared which specify the powers and limitations of this establishment, which controls every sort of developments related to tobacco in the Ottoman Empire between the 1883 and 1925. Although the establishment has paid attention to the implementation of the provisions contained in these specifications, it has been found that some managers or establishment attendants have not taken into account the mentioned specifications. The same condition has also been detected in tobacco producers, consumers and traders. In such cases, the establishment and the government have had sanctions, and attempts have been made to prevent the development of an informal system in this immense revenue item. The limitation of this study was primarily the time period. The start date of the work was set as 1883 since the specification, which entered into force as the first specification of the establishment, was prepared and approved in 1883.

On the other hand, the year 1925 was accepted as the end date and the establishment was dissolved and the invalidation of the specification has been influential. Although there are no location restrictions, every area in which the establishment operates has been evaluated within the scope of our topic.

Considering the recommendations part of the study, although there are individual studies in the literature about the Tobacco Regi , which caused the territory of the empire to become semi-colonial for about half a century, the inability to identify a comprehensive study led us to this study. The primary archival sources on the subject have fairly rich content. There is an advantage to mastering Ottoman Turkish in order to benefit from archival resources. Other copyrighted works from primary sources also contributed to the study. The original aspect of the study is that it deals with the provisions in the specifications and the savings of the administration on tobacco related to them. In this aspect, it has been tried to take the lead on judicial issues in the investigations to be conducted about the establishment.

6. KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Düster

TBMM, Zabıt Ceridesi

Araştırmalar-İnceleme Eserler

Akpınar, M. (1998). *Reji idaresi (1908-1925)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Alan, M. M. (2017). *İstanbul'daki tütün işçileri ve Reji idaresi (1883-1925)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Altun, M. (1995). *Osmanlı tütün tekeli Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-Menfaa Reji İdaresi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Dığıroğlu, F. (2004). *Reji'nin Karadeniz bölgesi'ndeki uygulamaları (1884-1914)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi İstanbul.

Ertürk Keskin, N. & Yaman, M. (2013). *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den bugüne*, Ankara: Notabene Yayınevi.

Faruk, Y. (2003). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dış borçlar (Düyun-u Umumiye)*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Gürdamar, E. (2019). *Cumhuriyet'in ilk yıllarında tütün politikaları*, Yayınlanmamış doktora tezi, İnönü Üniversitesi Malatya.

Hamzaoğlu, K. (2019). *Trabzon vilayetinde kaçakçılık (1855-1908)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Samsun.

Kazgan, G. (2002). *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye ekonomisi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Kopra, M. & Yolun, M. (2012). 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı borçlar tarihine bir bakış. *History Studies International Journal Of History*, 4(1), 335-358.
- Özen, A. & Özpençe, Ö. (2006). Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Borçlanma Politikaları ve Sonuçlar. *Mevzuat Dergisi*, 9(100), 1-16.
- Parvus, Efendi, (2014). *Türkiye'nin can damarı Devlet-i Osmaniye'nin borçları ve ıslahı*, (Çev. Filiz Dığıroğlu), İstanbul: Taş Mektep Yayınları.
- Sađlam, Ş. (2018). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadî tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yurtoğlu, N. (2021), Atatürk döneminde Türkiye'de tütün yetiştiriciliği ve politikası (1923-1938). *Belgi Dergisi*, 22, II, 151-194.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa iktisadi yayılımı ve direniş 1881-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (1984). Reji, kaçakçılar ve Osmanlı hükümeti. *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 43(3), 68-85.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK: %50; Arş. Gör. Mustafa DAĞ: %50